

TURKIZMLARNING SEMANTIK DERIVATSIYASI VA INGLIZ TILIDA TERMINLASHUVI: TARIXIY-QIYOSIY TAHLIL

Charos Ismoilova Shuhrat qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM Samarqand kampusi

ingliz tili o'qituvchisi, mustaqil tadqiqotchi

Charosismoilova180@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz tiliga o'zlashgan turkiy kelib chiqishli birliklarning semantik derivatsiya asosida shakllanishi tarixiy-qiyosiy metod asosida tahlil qilinadi. Harakatdan predmetga o'tish, metonimik kengayish, metaforik abstraksiyalashuv, etnonimlarning terminlashuvi hamda ekzotizmlarning leksik maqomi asosiy modellar sifatida ko'rib chiqildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, turkizmlar ingliz tiliga kirishda fonetik va grafik moslashuvni boshdan kechirgan bo'lsa-da, ko'pchilik hollarda semantik yadroni saqlagan; ayrim birliklarda esa tarixiy-diskursiv omillar ta'sirida pejoratsiya yoki konseptual kengayish yuz bergan.

Kalit so'zlar: turkizm, semantik ko'chish, terminlashuv, metafora, metonimiya, ekzotizm, etimologiya.

Kirish. Til tarixida o'zlashmalar ko'pincha ko'p bosqichli adaptatsiya jarayoni orqali shakllanadi. Bu jarayon fonetik va morfologik moslashuv bilan bir qatorda semantik qayta talqinni ham o'z ichiga oladi (Hock & Joseph, 2009). Ingliz tilidagi turkizmlar ana shunday murakkab lingvistik va madaniy aloqalarning mahsulidir. Masalan, Dolma so'zi qadimgi turkiy dolamak ("o'ramoq") fe'lidan kelib chiqqan bo'lib, dastlab harakat ma'nosini bildirgan; keyinchalik "o'ralgan taom" ma'nosida predmet nomiga aylangan (Clauson, 1972, p. 485; Oxford English Dictionary [OED], 2023a). Shunga o'xshash tarzda, Dolman so'zi ham turkiy dolama ("o'ralgan kiyim") asosida shakllanib, Yevropa harbiy terminologiyasida mustahkamlangan (OED, 2023b). Tarixiy jihatdan, ko'plab turkizmlar ingliz tiliga Usmonli davlati bilan diplomatik va harbiy aloqalar orqali kirib kelgan (Golden, 1992). Shunday qilib, semantik derivatsiya jarayonini o'rganish turkizmlarning ingliz tilidagi funksional maqomini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot quyidagi metodlar asosida olib borildi:

1. **Etimologik tahlil** – Clauson (1972), Doerfer (1963–1975) va OED ma'lumotlariga tayangan holda dastlabki shakl va ma'no aniqlashtirildi.
2. Tarixiy-qiyosiy metod – turkiy, fors va ingliz tillaridagi semantik moslashuv solishtirildi (Dorerfer, 1963).

3. Konseptual semantika tahlili – metafora va metonimiya mexanizmlari Lakoff va Johnson (1980) nazariyasi asosida izohlandi.

4. Diskursiv kuzatuv – tarixiy va zamonaviy ingliz matnlaridagi qo‘llanish kontekstlari o‘rganildi (OED, 2023).

Natejada semantik natijalashuv modeli turkizmlarda keng uchraydi:

Dolma (< dolamak) (Clauson, 1972, p. 485).

Dolman (< dolama) (OED, 2023b).

Bu model harakat natijasining predmet nomiga aylanishi bilan izohlanadi (Hock & Joseph, 2009).

Metonimik kengayish asosida ayrim birliklar ijtimoiy unvonga aylangan:

Bostanji (< bostan + -ci) (Golden, 1992).

Pasha (OED, 2023c). “Pasha” ingliz tilida obrazli ma’noda (“sohada hukmron shaxs”) qo‘llanishi bilan idiomatizatsiya jarayonini ko‘rsatadi.

Metaforik abstraksiyalashuv natijasida:

Kulak (< turk. qulaq – “quloq”) (Clauson, 1972, p. 616; OED, 2023d).

Tana a’zolari asosida hokimiyat yoki ijtimoiy rolni ifodalash konseptual metafora doirasida tushuntiriladi (Lakoff & Johnson, 1980).

Cossack (< qazaq – “erkin odam”) (Clauson, 1972, p. 682; OED, 2023e).

Janissary (< yeniçeri) (OED, 2023f).

Balaclava (Qrim urushi kontekstida; OED, 2023h).

Shagreen (< sağri) (Clauson, 1972, p. 819).

Shabrack (< çaprak) (OED, 2023i)- bu birliklarda fonetik moslashuv mavjud, ammo asosiy ma’no saqlangan.

Ekzotizm va madaniy qatlam

Baklava (OED, 2023j).

Kefir (OED, 2023k).

Kiosk (< turk. köşk) (OED, 2023l).

Kurgan (< turk. qorğan) (Golden, 1992)

Horde (< ordu/orða) (Clauson, 1972, p. 203) - ular ingliz tilida madaniy-referensial birlik sifatida faol ishlatiladi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, turkizmlar ingliz tilida quyidagi semantik mexanizmlar orqali shakllangan:

Natijalashuv (harakat → predmet).

Metonimik kengayish (predmet → ijtimoiy rol).

Konseptual metafora (tana a’zosi → hokimiyat).

Ko‘pchilik birliklarda semantik yadro saqlanadi, bu esa ularning tarixiy-madaniy identifikator sifatida barqarorligini ta’minlaydi. Ayrim hollarda esa (masalan, bugger) tarixiy-ideologik omillar ta’sirida semantik degradatsiya kuzatiladi (Hock & Joseph, 2009).

Xulosa. Turkizmlarning ingliz tilida semantik derivatsiyasi ko‘p bosqichli

jarayon bo‘lib, u fonetik moslashuv bilan bir qatorda konseptual qayta talqinni ham o‘z ichiga oladi. Turkizmlar ko‘pincha o‘z semantik yadrosini saqlaydi. Bu jarayon turkiy va ingliz tillari o‘rtasidagi uzoq muddatli tarixiy-madaniy aloqalarning lingvistik ifodasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Clauson, G. (1972). An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford: Clarendon Press.
2. Doerfer, G. (1963–1975). Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen (Vols. 1–4). Wiesbaden: Franz Steiner.
3. Golden, P. B. (1992). An introduction to the history of the Turkic peoples. Wiesbaden: Harrassowitz.
4. Hock, H. H., & Joseph, B. D. (2009). Language history, language change, and language relationship (2nd ed.). Berlin: Mouton de Gruyter.
5. Johanson, L., & Csató, É. (Eds.). (1998). The Turkic languages. London: Routledge.
6. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. Chicago: University of Chicago Press.
7. Lewis, G. (2002). The Turkish language reform: A catastrophic success. Oxford: Oxford University Press.
8. Oxford English Dictionary. (2023a–l). Entries: dolma; dolman; pasha; kulak; cossack; janissary; balaclava; shagreen; shabrack; baklava; kefir; kiosk. Oxford University Press.
9. Róna-Tas, A. (1999). Hungarians and Europe in the early Middle Ages. Budapest: CEU Press.